

FRAZELOGIZMLARNING KONNOTATIV MA'NOSI (ULUG'BEK HAMDAM HIKOYALARIDA).

Fozilova Gulmehra Faxriddin qizi

NDU, Tillar fakulteti,

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich magistranti

gulmehrafozilova221@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7965-971X>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada frazeologizmlarning konnotativ ma'nosi, ularning badiiy matndagi emotsional-ekspressiv xususiyatlari hamda Ulug'bek Hamdam hikoyalarida qo'llanish usullari tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning denotativ va konnotativ qatlamlari, milliy-madaniy semantikasi hamda qahramon ruhiyatini ifodalashdagi o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *frazeologizm, konnotativ ma'no, emotsional-ekspressivlik, badiiy matn, semantika, Ulug'bek Hamdam, obrazlilik.*

Annotation: *This article analyzes the connotative meanings of phraseological units, their emotional and expressive features in literary texts, as well as their usage in the stories of Ulug'bek Hamdam. The denotative and connotative layers of phraseological units, their national and cultural semantics, and their role in expressing the psychological state of characters are scientifically discussed.*

Keywords: *phraseological unit, connotative meaning, emotional expressiveness, literary text, semantics, Ulug'bek Hamdam, imagery.*

Frazeologizmlar tilning milliy xotirasi va madaniy tajribasini saqlovchi, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan semantik birliklar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ular nafaqat ko'chma ma'no ifodalovchi barqaror birikmalar, balki xalqning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlari, urf-odatlari va dunyoqarashini o'zida mujassamlashtirgan madaniy koddir. Shu bois frazeologizmlar milliy tafakkurning til birliklaridagi ifodasi sifatida qaraladi. Tilshunoslikda frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasi deganda, ularning ma'nosida aks etgan xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, mentaliteti va estetik qarashlari tushuniladi⁹.

Frazeologik birliklarning semantik tabiatini to'liq anglashda ularning nafaqat denotativ, balki konnotativ ma'nosini ham tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Konnotativ ma'no frazeologik birlikning asosiy lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha ravishda yuzaga keladigan emotsional, ekspressiv, baholovchi va stilistik ranglarni o'z

⁹ Rustamov F. Frazeologik birliklar: semantik va uslubiy jihatlar. Toshkent: Fan, 2019. – 270-bet.

ichiga oladi. Shu jihatdan frazeologizmlar tilning eng boy konnotativ qatlamini tashkil etuvchi birliklar sifatida e'tirof etiladi.

Frazeologik birliklarning semantik tuzilishi ko'p qatlamli bo'lib, ular odatda quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

Denotativ ma'no – frazeologizmning lug'aviy-asosiy mazmuni bo'lib, u voqelikdagi muayyan hodisa yoki holatni bildiradi. Masalan, “yuragi ezildi” birikmasida denotativ jihatdan ruhiy og'riq ifodalanadi.

Konnotativ ma'no – birlikning emotsional-ekspressiv, baholovchi va uslubiy rangini belgilaydi. Yuqoridagi misolda iztirobning kuchliligi, dramatik ohang aynan konnotativ qatlam orqali yuzaga chiqadi.

Milliy-madaniy komponent – frazeologizm tarkibida yashiringan tarixiy, ijtimoiy va mental tajriba bo'lib, u xalqning o'ziga xos dunyoqarashi bilan bog'liq. Masalan, “Xudo sabr bersin” iborasi nafaqat tasalli mazmunini, balki o'zbek xalqining sabr, qismat va ilohiy iroda haqidagi tasavvurini ham aks ettiradi.

Aynan uchinchi qatlam badiiy matnda obraz yaratishda, qahramon xarakterini ochishda va muallifning estetik konsepsiyasini ifodalashda muhim vosita vazifasini bajaradi. Chunki milliy-madaniy komponent o'quvchi ongida ma'lum assotsiativ maydonni faollashtiradi: u faqat ma'no emas, balki butun bir madaniy tajribani eslatadi. Shu sababli frazeologizmlar badiiy matnda oddiy stilistik vosita emas, balki mental identitetni shakllantiruvchi semantik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, frazeologizmlar xalqning kollektiv ongida shakllangan stereotip va konseptlarni til orqali kodlaydi. Masalan, sabr, vafodorlik, ota-ona hurmati, taqdirga tan berish kabi tushunchalar ko'plab frazeologik birliklarda mujassam bo'lib, milliy qadriyatlarning lingvistik ifodasiga aylanadi. Shu ma'noda frazeologizmlar lingvomadaniy tadqiqotlar uchun muhim material hisoblanadi.

Demak, frazeologik birliklarning semantik tizimi faqat til doirasida emas, balki madaniyat, tarix va ijtimoiy ong bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Ularning milliy-madaniy semantikasi badiiy matnda obrazlilikni kuchaytirish, emotsional ta'sirni oshirish va muallif g'oyasini chuqurroq ifodalash imkonini beradi.

Frazeologik birliklarning konnotativ tuzilmasida emotsional komponent alohida o'rin egallaydi. Ushbu komponent frazeologizmlarning nutqdagi ta'sirchanligini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib, u orqali so'zlovchining ichki hissiy holati, kayfiyati va subyektiv munosabati ifodalanadi. Emotsional komponent frazeologik birliklarning semantik tuzilmasiga singib ketgan bo'lib, ularning obrazlilikni kuchaytiradi va kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Frazeologik birliklar orqali ifodalanadigan emotsiyalar ijobiy va salbiy yo'nalishga ega bo'lishi mumkin. Ijobiy emotsiyalar quvonch, hayajon, mamnunlik kabi holatlarni ifodalasa, salbiy emotsiyalar qo'rquv, tashvish, g'azab yoki iztirob kabi kechinmalarni aks ettiradi.

Masalan, quyidagi frazeologik birliklar emotsional rangdorlikni yaqqol namoyon etadi:

- yuragi hapriqdi – kuchli hayajon yoki xavotir holatini bildiradi;
- esi chiqib ketdi – haddan tashqari qo‘rqish yoki hayratlanish;
- ko‘ngli yorishdi – ichki xotirjamlik va quvonch hissi;
- qoni qaynadi – g‘azab yoki keskin norozilik holati;
- dili og‘ridi – ranjish yoki iztirob hissi;
- yuragi orqaga tortdi – ikkilanish yoki qo‘rquv holati.

Mazkur birliklar shuni ko‘rsatadi-ki, frazeologizmlar insonning murakkab psixoemotsional holatlarini qisqa, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, badiiy matnlarda bunday birliklar qahramonlarning ichki kechinmalarini ochib berishda muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi.

Zamonaviy o‘zbek nasrida insonning ichki olami, ruhiy kechinmalari hamda individ va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatlarni badiiy ifodalash masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Ushbu jarayonda frazeologik birliklar nafaqat tilning obrazlilik imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita, balki psixologik holatlarni kodlovchi, yashirin ma’nolarni ochuvchi semantik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Frazeologizmlar badiiy matnda qahramonning ichki holatini bevosita tasvirlashdan ko‘ra, uni ramziy va metaforik shaklda ifodalash orqali o‘quvchi ongida chuqur emotsional ta’sir uyg‘otadi.

Ulug‘bek Hamdam ijodi mazkur jihatdan zamonaviy o‘zbek nasrida muhim o‘rin egallaydi. Adibning “Ko‘nglimdagi daryo” hikoyasi inson ruhiyati, ichki ziddiyatlari va ozodlikka intilish motivlarini frazeologik birliklar orqali yoritishda yorqin badiiy namuna hisoblanadi. Hikoyada frazeologik birliklar oddiy stilistik bezak emas, balki badiiy matnning semantik tayanch nuqtalari sifatida xizmat qilib, qahramonning ruhiy bosim ostidagi hayoti va ichki uyg‘onish jarayonini izchil ochib beradi.

“Ko‘nglimdagi daryo” hikoyasida “daryo” obrazi markaziy metafora sifatida talqin qilinadi. Ushbu obraz qahramonning ichki dunyosi, bostirilgan his-tuyg‘ulari, yillar davomida to‘planib qolgan ruhiy iztiroblari hamda erkinlikka bo‘lgan ehtiyojining ramziy ifodasidir. Daryo obrazi statik emas, balki doimiy harakatda bo‘lib, qahramon ruhiyatidagi dinamik jarayonlarni – ichki qarama-qarshilik, uyg‘onish va poklanishni ifodalaydi.

Qahramonning kundalik hayoti “ro‘yxat”, “hushtak”, “nazoratchi” kabi obrazlar orqali chegaralangan bo‘lib, ular tashqi ijtimoiy nazorat, majburiyat va me‘yorlar tizimini anglatadi. Ushbu obrazlar qahramonning ichki erkinligini bo‘g‘uvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Daryo esa ushbu yopiq doiraga qarshi qo‘yilgan metaforik makon bo‘lib, ruhiy poklanish, ichki uyg‘onish va o‘zlikni anglash timsolidir.

Quyidagi jumlada mazkur metaforik qarama-qarshilik yorqin ifoda topadi: “Yuzada sokin, tubanda esa to‘lg‘onib oqib turgan suv yuragimdagi og‘riqlarni yuvib ketayotganini his qildim”¹⁰

¹⁰ Hamdam, U. Ko‘nglimdagi daryo. — Toshkent: Sharq, 2018. — 45–67-betlar.

Ushbu misolda “yuragimdagi og‘riqlarni yuvib ketmoq” frazeologik birligi qahramonning ichki iztiroblaridan xalos bo‘lish jarayonini metaforik tarzda ifodalaydi. Bu yerda suvning “yuvish” xususiyati ruhiy poklanish bilan tenglashtiriladi. “Yuzada sokin, tubanda to‘lg‘onib oqmoq” qarama-qarshiligi esa qahramonning tashqi osoyishtaligi ortida yashiringan ichki beqarorlikni ochib beradi. Natijada frazeologik birlik psixologik holatning ikki qatlamli – tashqi va ichki – tuzilishini ifodalovchi semantik vositaga aylanadi.

Shuningdek, daryo obrazi orqali qahramon bolalik xotiralari, tabiiylik va sof holatga qaytish istagini ham anglaydi. Bu esa frazeologik birliklarning nafaqat hozirgi ruhiy holatni, balki xotira va vaqt o‘lchovlarini ham qamrab olishini ko‘rsatadi. Demak, hikoyada daryo obrazi va u bilan bog‘liq frazeologik birliklar inson ruhiy olamining murakkab, ko‘p qatlamli tuzilishini badiiy jihatdan mukammal ifodalashga xizmat qiladi.

“Ko‘nglimdagi daryo” hikoyasida uchraydigan frazeologik birliklar semantik jihatdan qahramonning ruhiy olami, ijtimoiy majburiyatlari va ichki erkinlikka intilish holatlarini aks ettirish vazifasini bajaradi. Tadqiqotimiz doirasida frazeologizmlar quyidagi asosiy guruhlariga bo‘linadi:

Hikoyada qahramon kundalik hayotdagi takroriy majburiyatlar, uy-ro‘zg‘or ishlaridagi ortiqcha yuk va ruhiy charchoqni frazeologik birliklar orqali ifodalaydi. Bunday birliklar psixologik semantik qatlamda inson ichki iztirobi va mexanik hayot ritmini kodlaydi, shuningdek, o‘quvchida qahramonning ruhiy holatini metaforik tarzda sezdiradi.

“Bo‘zchining mokisidek qatnab yurgan kunlarim”¹¹

Bu frazeologik birikma qahramonning ruhiy holatini ifodalaydi. “Bo‘zchining mokisi” metaforasi orqali muallif kundalik vazifalarning qahramonning ruhiyatini siqib, charchoq va zerikish holatini kuchaytirishini badiiy tarzda ko‘rsatadi. Bu birlik, shuningdek, ijtimoiy majburiyatlar ostida insonning psixologik cheklanishini ham ramziy ifodalaydi.

“Jon jonimdan o‘tib ketdi”.

Mazkur frazeologizm ruhiy zo‘riqishning eng yuqori nuqtasini tasvirlaydi. Bu yerda “jon jonimdan o‘tmoq” frazeologik birligi qahramonning ichki faryodini, ruhiy qiyinchiliklarni badiiy va metaforik tarzda ifodalaydi. Shuningdek, birlik emosional yukni kuchaytiruvchi vosita sifatida hikoya semantik tuzilishida markaziy rol o‘ynaydi.

Ushbu frazeologik birliklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

– Ruhiy holatni kodlash: Qahramonning ichki charchoq, zerikish va ruhiy siqilish holati frazeologizm orqali o‘quvchiga sezdiriladi.

¹¹ Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2006. — 112–130-betlar.

– Metaforik obraz yaratish: Hayotning monotoniya va qahramon ichki iztirobi “bo‘zchining mokisi” yoki “jon jonimdan o‘tmoq” kabi metaforik frazeologizmlar orqali vizual va emotsional tasvirlanadi.

– Pragmatik ta’sir: Frazeologik birliklar o‘quvchida qahramon holatiga nisbatan empatiya va identifikatsiya hosil qiladi, ya’ni o‘quvchi qahramon bilan ruhiy darajada bog‘lanadi.

– Badiiy-estetik funksiyasi: Frazeologizmning obrazlilik xususiyati matnga ritm, ohang va estetik boylik qo‘shadi, shu bilan birga hikoyaning metaforik qatlamini boyitadi. Shu bilan, ruhiy bosim va charchoqni ifodalovchi frazeologik birliklar hikoyada nafaqat psixologik tafsilotni, balki qahramonning ichki dunyosini badiiy tarzda talqin qilish imkonini yaratadi.

Hikoyada qahramonning kundalik hayoti ijtimoiy majburiyatlar bilan to‘lib-toshgan bo‘lib, bu holat frazeologik birliklar orqali metaforik tarzda kodlanadi. Qahramon o‘zini doimiy tashvishlar va vazifalar zanjirida, ichki erkinlikdan mahrum his qiladi.

“Ostimda mashina, qo‘limda ro‘yxat, boshimda esa burchlardan bino bo‘lgan yo‘riqnoma”¹²

Bu frazeologik birlik qahramonning ijtimoiy majburiyatlar ostida ezilishini ifodalaydi. “Boshimda yo‘riqnoma” iborasi metaforik ma’noda erkin fikr va shaxsiy irodaning cheklanishi, shuningdek, qahramon hayotida qoidalar va majburiyatlar ustunligining ramziy belgisi sifatida talqin qilinadi. Ketma-ket joylashgan frazeologik birliklar esa qahramonning psixologik holatidagi ichki ziddiyatni kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

Frazeologizmlarning pragmatik ta’siri shundaki, o‘quvchi qahramonni ijtimoiy majburiyatlar quvonchi va ezgulikdan mahrum qiladigan real hayotiy holatda tasavvur qiladi. Shu bilan birga, bu birliklar hikoyaning metaforik qatlamini boyitib, qahramonning ichki dunyosini chuqurroq yoritadi.

Hikoyada qahramonning ichki ziddiyat va majburiyatlar dunyosidan ozod bo‘lishi, ruhiy poklanish jarayoni metaforik frazeologik birliklar orqali ifodalanadi. Bu birliklar qahramonning ichki erkinlikka intilishi, ruhiy muvozanat va xotirjamlikni tiklash jarayonini badiiy tarzda yoritadi. Masalan: “O‘zimni qafasdan qutulgan ozod qush misol sezdim”.

Bu frazeologik birikma qahramonning ichki erkinlikni tiklashini, majburiyatlar va tashvishlardan ozod bo‘lishini metaforik tarzda ifodalaydi. “Qafasdan qutulgan qush” metaforasi orqali muallif ruhiy yangilanish va ozodlik tajribasini badiiy obraz sifatida yaratadi.

“Ko‘ksim, vujudim, yuragim top-toza edi”.

¹² Karimov, B. Zamonaviy o‘zbek nasrida obraz va metafora. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — 54-bet.

Mazkur frazeologik birlik qahramonning ruhiy poklanish va ichki muvozanatni tiklash jarayonini ifodalaydi. Bu yerda frazeologizm qahramonning ichki olami bilan bog'liq holatlarni, barcha ichki og'riq, tashvish va ruhiy siqilishlardan ozod bo'lishni ramziy tarzda ko'rsatadi.

Bu birliklar hikoyada ichki ozodlik va ruhiy tiklanish mavzusining markaziy elementlariga aylanadi. Frazeologizmlar qahramonning psixologik o'zgarishlarini metaforik qatlam orqali vizual va hissiy tarzda tasvirlaydi. Pragmatik jihatdan, o'quvchi qahramon bilan ruhiy darajada bog'lanadi, uning hayotiy tajribasini empatiya orqali his qiladi. Badiiy-estetik funksiyasi shundaki, birliklar hikoyaga ritm va ohang beradi, metaforik obrazlar orqali o'quvchida qahramon ruhiy holatini yaqindan his qilish imkonini yaratadi.

Ta'kilash joizki, Ulug'bek Hamdamning "Ko'nglimdagi daryo" hikoyasida frazeologik birliklar nafaqat badiiy nutqning markaziy unsuri, balki qahramonning ichki kechinmalarini, zamonaviy hayotning ruhiy bosimi va ijtimoiy majburiyatlar bilan bog'liq psixologik ziddiyatlarni ifodalovchi kuchli vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu frazeologizmlar semantik jihatdan ko'p qatlamli bo'lib, ularning metaforik obrazlar bilan uyg'unlashishi hikoyaning badiiy-estetik va psixologik chuqurligini yanada oshiradi. Shu bilan birga, frazeologik birliklar o'quvchida qahramonning ruhiy holati bilan identifikatsiya hissini uyg'otadi, ichki ozodlikka bo'lgan intilish va ruhiy poklanish jarayonlarini vizual va emosional tarzda aks ettiradi. Natijada, Hamdamning frazeologik ijodi hikoyaga nafaqat til bezagi, balki psixologik va falsafiy qatlamlarni uyg'unlashtiruvchi badiiy vosita sifatida yangi chuqurlik beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rustamov F. Frazeologik birliklar: semantik va uslubiy jihatlar. Toshkent: Fan, 2019. – 270-bet
2. Hamdam, U. Ko'nglimdagi daryo. — Toshkent: Sharq, 2018. — 45–67-betlar.
3. Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. — Toshkent: Fan, 2006. — 112–130-betlar.
4. Karimov, B. Zamonaviy o'zbek nasrida obraz va metafora. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — 54-bet.